

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Романової Олени Петрівни

«Вибір любові в бутті сучасної людини»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 033 – філософія

Дисертаційне дослідження Романової Олени, безсумнівно, характеризується особливою актуальністю. Ця його як теоретична, так і практична значущість пояснюється низкою причин. Перша і фундаментальна з них полягає в тому, що тема органічно і логічно вписується в рамки того широкого і глибокого річища кількох тисячоліть традиції філософії любові, яка бере свій початок з найдавніших міфологічно – релігійно - філософських творів і течій давніх Індії та Китаю, таких як Махабхарата, Рамаєна, Санкх'я, Натьяшастра, Конфуціанство, Моїзм тощо. Любов у якості всепронизуючого начала буття аналізується і у давньогрецькій філософській думці, зокрема, у поглядах Ферекіда, Емпедокла, Сократа, Платона, які започаткували потужну західноєвропейську філософську традицію любові, що розгортається до наших днів. Можна твердо говорити про те, що своєю дисертаційною роботою Олена Романова зайвий раз показала вічність теми любові в історії людства, її смисложиттєву силу, а тому постійну актуалізацію в наукових розвідках.

Другий чинник зумовлений особливостями життя сучасної людини, які проявляються як на глобальному рівні, так і в контексті одиничного буття. Сучасний світ дуже швидко змінюється і темпи цих змін постійно зростають. На ці процеси накладається зміна політичної парадигми, яка в силу своєї природи визначає функціонування усього суспільного організму: нове тисячоліття ознаменувалося низкою тенденцій, які ставлять перед людством нові проблеми. Очевидне зростання суверенізму, сплеск націоналізму, новітні тенденції наростання волюнтаризму та авторитаризму у низці впливових країн світу, певною мірою розчарування ліберальною ідеологією та демократією, що

зумовило ревізію їх базових положень, відкрите нехтування нормами міжнародного права з боку сильних світу цього виносять проблему людського співжиття в ряд найгостріших проблем сучасної людини. Її життєві обставини швидко змінюються, що створює неоднозначність життєвих смислів та парадигм, викликає відчуття незахищеності, самотності тощо. Можна погодитися з думкою дисертантки про те, що ми живемо в період неврівноваженого культурно-антропологічного буття XXI сторіччя, на перетині зруйнованих і незбудованих цінностей, коли іде зміна епох, що викликає кризу, в тому числі в свідомості людини, в свідомості чоловіка та жінки, створює тиск на людину, що, у свою чергу, спричинює невизначеність у хаотичному життєвому просторі, втрату стійких орієнтирів у бутті та виборі (с. 22 тексту дисертації).

Неможливо також пройти повз сучасного українського контексту. Йдеться, насамперед, про кардинальну зміну життєвих парадигм українців, викликаних восьмилітньою агресією московитів проти нашого народу і, особливо, повномасштабною війною, що вони почали 24 лютого цього року. Українська людина суттєво змінила усі складові власного світогляду, етико-моральну архітектуру своєї душі, корінним чином переглянула свої життєві смисли та екзистенціали. Мільйони українців втратили малу батьківщину, де народилися і зрослися з нею, поїхали в далекі краї, облаштовуючи там своє нове життя. Війна та низка інших серйозних випробувань, які звалилися на українців в останні роки (чого вартий тільки COVID-19), створюють неймовірний вирій подій та обставин, по-новому актуалізуючи міжлюдські стосунки, загрожуючи гуманістичній природі та ментальній генетиці самої української нації, яка з молоком матері увібрала в себе повагу до людської гідності, толерантність до людськості, пошановування міжлюдських відносин, включаючи сферу стосунків чоловіка та жінки.

Зважаючи на вказані контексти та неабияку складність теми, вважаю дисертаційну роботу Олени Романової своєрідним сміливим відгуком молодії

дослідниці на гостру проблему сьогодення як у теоретичному, так і у практичному аспектах.

Поряд з тим, що дисертаційна робота Олени Романової є особливо актуальною, сама робота характеризується низкою достоїнств. Йдеться, насамперед, про формальний бік справи, а саме про її чітку структурованість та внутрішню логіку, що надає дисертації цілісності та завершеності. Дисертантка запропонувала план роботи, який, з одного боку, узгоджується з темою дослідження, з іншого – є достатнім та цілісним з позиції повноти і послідовності означених проблем, продуктивне вирішення яких створює підстави для досягання мети роботи. Вона в дисертації сформульована як концептуалізація феномена вибору любові в бутті сучасної людини в контексті світоглядних, екзистенціальних та гендерних вимірів (с. 26 тексту дисертації). До цього додаю, що у відповідності до теми та мети роботи точно визначені об'єкт і предмет дослідження, поставлені дослідницькі завдання, сформульовані положення наукової новизни та висновки роботи. В цілому вписується в логіку дисертації і формулювання вступної частини наукової новизни, хоча і потребує, на мій погляд, деякої редакційної правки.

Позитивним є і те, що під час виконаного дослідження дисертанткою було використано значний обсяг наукових джерел (242), які достатньо повно висвітлюють основні ключові виміри феномену любові, а також певним чином зачіпають тему вибору любові як об'єкта даного дослідження. Серед них – 46 закордонних джерел, з них всього 2 публікації з минулого століття. З 43 джерел, виданих до початку нового століття, лише 12 монографічних праць, інші – класичні філософські твори, які не підлягають критерію давнини, бо завжди є сучасними і актуальними. Частка джерел, виданих в новому столітті, складає 81 відсоток, що свідчить про чітку орієнтацію дисертантки на найновішу наукову літературу за темою роботи.

Не можна не сказати схвально і про суто концептуальний бік дисертаційної роботи Олени Романової. Дисертантка обрала досить складний

шлях дослідження об'єкта, який сам по собі є складним. Ця його складність полягає в тому, що аналізу підданий не лише сам феномен любові, який виявив свою надзвичайну актуальність та увагу з боку як філософії, так і низки інших людинознавчих наук, для яких остання є методологічною базою. Олена Романова актуалізує **вибір** любові як не просто новий і винятково важливий для життєдіяльності сучасної людини вимір, але й у якості сутнісної характеристики людського буття (с.4 тексту дисертації). Вибір, як відомо, по своїй суті є проблемою для будь-якої людини, яка прагне виконати себе, максимально втілити власні сутнісні сили, самореалізуватися. Не є винятком і вибір любові, оскільки він, як і будь-який вибір органічно вплетений в екзистенціальні, духовно-світоглядні, морально-етичні засади життєдіяльності людини, а тому потребує серйозних фізичних, психологічних, вольових та інших потуг. Саме таку мету дисертантка і ставить в своїй роботі і саме такий підхід, на мою думку, потрібно лише вітати.

Наступний позитивний момент дисертаційного дослідження Олени Романової впливає із зазначеного мною вище. А саме з того, що вона аналізує феномен вибору любові в контексті буденного, граничного і метаграничного вимірів буття людини, з одного боку, а також спираючись на низку методологічних стратегій, з іншого. Йдеться, зокрема, про концепцію С. К'єркегора щодо трьох ступеней розвитку особистості, методологічну парадигму нумінозного у вченні Р. Отто, психоаналіз К. Юнга, концепцію К.Ясперса про граничне буття і метаантропологию Н. Хамітова. Такий підхід, на мою думку, дає можливість розглядати проблему вибору любові якнайширшим чином, з усіх її сторін, в усіх аспектах. Звідси – значний обсяг аналітичної роботи, яку виконала дисертантка, реалізуючи мету і завдання дослідження. Саме така методологічна парадигма дисертації зумовила аналіз і подальше визначення Оленою Романовою низки важливих феноменів, які безпосередньо або опосередковано дотичні до теми дослідження. Серед них: архетипове (с.29, 36, 164 та ін. тексту дисертації), таємниче, сакральне (с.29, 164 тексту дисертації), нумінозне (с. 29, 37, 137, 152, 165-166 та ін. тексту

дисертації), нумінозний комплекс (с. 113, 162 тексту дисертації), наратив долі (с. 38 тексту дисертації), вибір (с. 38 тексту дисертації), вибір любові (с. 38 тексту дисертації), мужність вибору любові (с.28,105 тексту дисертації), жіночність вибору любові (с. 28,106 тексту дисертації), індивідуація (с. 52 тексту дисертації) тощо. І хоча такий методологічний підхід тягне за собою різноплановість, мозаїчність дослідницьких рішень і висновків, що певною мірою створює враження розпорошеності стрижневого концепту роботи, в кінцевому підсумку він породжує можливості розкривати перспективні напрямки подальшого дослідження проблеми вибору любові – цієї, безсумнівно, цікавої і значущої теми.

Безсумнівно, оригінальною і такою, що має право на життя, є ідея вибору любові як особливого стану людини, коли вона долає не тільки буденний, але і граничний рівні сприйняття дійсності і переходить в стадію метаграничного буття, формуючи філософський світогляд і власну цілісну особистість. Фактично доведенням цієї ідеї дисертантка обґрунтовує стрижневу концепцію свого дослідження. В роботі послідовно, за допомогою аналізу та визначення головних концептів складного процесу розгортання сутнісних сил людського індивіда і перетворення його в цілісну особистість обґрунтовується феномен вибору любові у якості кульмінаційної точки буття людини. З цією метою Олена Романова розкриває зміст понять архетипове і сакральне, з одного боку, та нумінозне з іншого. Нумінозне дисертантка справедливо тлумачить як таке, що відіграє у вказаному процесі особливу роль, бо піднімає жахливе з глибин колективного позасвідомого, однак необхідне у якості трансцендентної сили, що розриває конфліктне, приховане у психіці і таке, що перешкоджає оновленню буття. І якщо індивід наважується пройти через усі сходинки нумінозного, то тоді стає можливим вихід у метаграничний вимір буття, а значить такій людині вдасться втілити власні задуми щодо вибору любові (с.222-223 тексту дисертації). Таким чином, нумінозне, яке від початку несе в собі деструктивний смисл, може одночасно стати позитивним стимулом

для людини, яка бажає суттєво змінити своє життя, долаючи негативні конотації останнього.

В контексті вищесказаного заслуговує на увагу також детальний аналіз Оленою Романовою феноменів буденного, граничного та метаграничного рівнів сприйняття дійсності, що формують відповідні світогляди сучасної людини (с.30, 99-105 тексту дисертації), їх характерні особливості та механізм послідовної зміни у напрямку до формування філософського світогляду як стрижневої ознаки метаграничного буття. В цьому контексті вважаю вдалим методологічним ходом дисертантки чергове її звертання до поняття нуміозного як деструктивного, по суті, феномена, який зумовлює застрягання людини в буденному світогляді і неможливість вирватися з нього традиційними способами (с.108-125 тексту дисертації). Вважаю доречним цей хід саме в контексті параграфа 2.1, коли вона розглядає життєвий шлях людини від дитинства до дорослості та ролі родини у цьому процесі. Тому поділяю висновок Олени Романової про те, що «в результаті такого «загарбництва» ідентичності (дитини, підлітка, а нерідко і вже дорослої людини з боку батьків – В.М.) в індивіда втрачаються виміри цілісності, атрофуються власні уподобання, зникають індивідуальні неповторні якості, настає розчарування в собі...» (с. 116). Так формується так званий нуміозний комплекс (с. 113 тексту дисертації), який може стати ключовим моментом у життєдіяльності людського індивіда, оскільки гальмує розвиток його сутнісних сил. Вважаю це положення в дисертації особливо цінним, бо ним дослідниця вчергове загострила віковичну проблему «батьків і дітей», доводячи її особливе місце в складному процесі формування сучасної людини.

Поряд з вищеназваними достоїнствами дисертація характеризується низкою інших. Зокрема, дуже вдало актуалізована тема нарцисизму в контексті вибору любові (параграф 3.1), аналіз різних тлумачень нуміозного у різних методологічних парадигмах, ідея органічної спадковості особливостей матері і батька у формуванні смисложиттєвих екзистенціалів

Поряд з вищеназваними достоїнствами дисертація характеризується низкою інших. Зокрема, дуже вдало актуалізована тема нарцисизму в контексті вибору любові (параграф 3.1), аналіз різних тлумачень нумінозного у різних методологічних парадигмах, ідея органічної спадковості особливостей матері і батька у формуванні смисложиттєвих екзистенціалів дитини, а відтак дослідження у світоглядній картині вибору любові кореневих історій батьків жінки та батьків чоловіка аж до світоглядної картини роду обох.

Заслуговує на увагу і той факт, що дисертантка сміливо відстоює свою позицію, вступаючи в дискусію з деякими вченими. Йдеться, зокрема, про коментар з філософом В. Шестаковим фіхтеанського розуміння любові, де він пише: «Саме в любові Фіхте виявляє перехідний момент між сферою природи і сферою розуму, морального і природного». Наводячи ці слова, Олена Романова зазначає, що не може погодитися з цим, оскільки вважає, що любов – це творчий акт, а не суто відрізок-гойдалка між природою та розумом, в якому людина займається лише зважуванням свого природного чи свого розумового аспекту (с. 48 тексту дисертації).

Отже вищесказане дозволяє характеризувати дисертаційне дослідження Олени Романової як наукову, оригінальну, логічно завершену та самостійну роботу, в якій реалізована важлива наукова задача. Робота структурована, з відповідністю об'єкта та предмета дослідження його меті; дослідницькі завдання вирішені та обгрунтовані в положеннях наукової новизни, що винесені на захист, які, в свою чергу, відображені у висновках дисертації.

Разом з тим, на мою думку, дисертаційна робота не позбавлена певних резервів та дискусійних аспектів, обговорення яких буде спрямоване на подальший пошук дисертантки в предметному полі.

1. Насамперед, йдеться про коло феноменів, що концентруються навколо поняття особистості. Зокрема, дисертантка часто вживає поняття цілісної особистості, справедливо обгрутовуючи явище цілісної особистості

В цьому контексті варто висловитись про те, як дисертантка тлумачить поняття особистості та індивідуальності. На сторінці 39, цитуючи Н. Хамітова : «Особистістю є єдність духовної та душевної основ людини – єдність здатності до творчого пориву, виходу за свої межі й здатності до любові та співчуття» [139, с. 153]», вона пише: «Філософ роз'яснює, що поняття «особистість» ширше і глибше за поняття «індивідуальність», бо особистість може вийти за межі індивідуальності, поєднавши свою природність з глибинно-моральними ознаками. Отже, шлях до становлення особистості пов'язаний з докладанням вольових та морально-етичних зусиль, де результатом є поєднання духовної та душевної неповторності». По-перше, висновок про те, що поняття «особистість» є ширше і глибше за поняття «індивідуальність» зовсім не випливає з цитати шановного Н.Хамітова. По-друге, на мою думку, некоректним буде стверджувати, що поняття особистості ширше і глибше від поняття індивідуальності. Це – різні, але однаково значущі та органічно взаємопов'язані виміри людського індивіда, які характеризують його як природну істоту (індивідуальність), так і соціальну істоту (особистість). Індивідуальність базується на природних, фізичних, фізіологічних особливостях людського індивіда, тоді як особистість є результатом суспільної соціалізації цього самого індивіда. Ось чому індивідуальність завжди неповторна, своєрідна, унікальна, особлива, а особистість соціальна, стандартна в тому сенсі, що адекватна саме тому соціуму, в якому функціонує, а значить і соціалізується людський індивід. Тому і індивідуальність, і особистість присутні в усіх можливих буттєвих станах людини. Одне не може замінити інше в силу різної природи їх формування та відповідно різних функцій в життєдіяльності людського індивіда. Тому так само, як особистість може виходити за межі індивідуальності, поєднавши свою природність з соціальними, в тому числі глибинно-моральними ознаками, так само індивідуальність може виходити за межі особистості, поєднавши свою соціальність з власними природними ознаками. Відмінність лише полягає в тому, що в першому випадку людський

індивід у своїй життєдіяльності в цілому або в окремих обставинах самореалізується переважно соціальним чином як особистість, в другому – природним чином як індивідуальність.

2. Простежується певна розбіжність предмета дослідження, сформульованого в темі дисертації, меті та анотації роботи. Зокрема, якщо мета і тема роботи як і її предмет наголошують про вибір любові в бутті сучасної людини, то в анотації сказано, що робота присвячена аналізу вибору любові в бутті сучасної людини, **передусім між чоловіком та жінкою**. Така розбіжність у відповідності до правил логічного мислення допускає можливість і інших зрізів явища любові, які відомі людству. Зокрема, в родині між батьками та дітьми, братами чи сестрами, між звичайними людьми, врешті між чоловіком і чоловіком або між жінкою і жінкою, людини до самої себе тощо. Про це пише і сама дисертантка, коли наводить цитату С. К'єркегора про вчинок Авраама. В кінці абзаца вона про любов пише як про любов людини до себе (с. 74 тексту дисертації). Така розбіжність предмета дослідження створює враження певної змістовної розпорошеності роботи. Хоча заради справедливості потрібно сказати, що в основному у дисертації йдеться про любов між чоловіком та жінкою. Рекомендую в подальшій роботі сфокусуватися на чітко визначеному предметі.

3. Незважаючи на те, що дисертаційна робота носить явно новаторський характер і характеризується чіткою новизною, саме формулювання наукової новизни мені видається несправедливо завуженим. Зокрема, в ньому чомусь відсутня мета роботи, яка сама по собі вже є новизною. Я запропонував би таке формулювання наукової новизни: « Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в концептуалізації феномена вибору любові в бутті сучасної людини в контексті світоглядних, екзистенціальних та гендерних вимірів, зокрема і у тому, що в координатах метаантропології виявлено закономірності вибору любові в буденному, граничному, метаграничному екзистенціальних й комунікативних вимірах людського буття та за допомогою

концепту нумінозне розкрито колізії при здійсненні такого вибору як в граничних ситуаціях, так і період індивідуації - періоді виходу за межі буденного та граничного буття».

4. Потрібно визнати, що дисертаційна робота Олени Романової не уникнула того недоліку, який часто трапляється у дисертаційних роботах останніх років. Йдеться про стиль викладу положень наукової новизни, коли в них формулюється лише констатуюча частина і не розкривається результуюча частина, тобто повною мірою конкретний зміст того, **чого саме** досягла дисертантка. Таке упущення можна побачити у роботі О. Романової у підрозділі Наукової новизни «Вперше» (п.п. 2, 5, 8), у підрозділі Наукової новизни «Набули подальшого розвитку такі ідеї та положення» (п. 2). Заради справедливості потрібно сказати, що вказані упущення компенсовані у Висновках дисертації.

Будучи переконаним у тому, що дисертантка буде і надалі плідно працювати над проблематикою вибору любові та дотичними до неї зрізами теми, пропоную детальніше проаналізувати низку понять, використаних в роботі. Йдеться, зокрема, про такі з них як індивідуація, мужність вибору любові, нова гармонія тощо. На мою думку, індивідуація ніяк не може означати процес внутрішнього переродження індивіда в особистість, як про це пише О. Романова, коментуючи К. Юнга (с. 52 тексту дисертації та ін.). Адже останній розумів індивідуацію як процес утворення і відособлення одиничних істот, тобто розвиток індивіда як відмінної істоти від інших, від загального, колективного, а це є процес розвитку не особистості, а індивідуальності. Що стосується терміну «мужність вибору любові» у порівнянні з поняттям «жіночність вибору любові», які широко використовує дисертантка (до прикладу, на стор. 2, 28, 105-106 та ін. тексту дисертації), то перший з них коректніше назвати поняттям «чоловічність вибору любові».

Проте висловлені зауваження та пропозиції не знижують загальної позитивної оцінки дослідження, а є суттєвим резервом для подальших

наукових пошуків дисертантки, а сама робота Олени Романової «Вибір любові в бутті сучасної людини» виконана на належному науково-теоретичному рівні, має авторську, логічно побудовану, концептуально відображену структуру. Мета роботи та її завдання вирішені.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів полягає в створенні цілісної концепції феномену вибору любові в бутті сучасної людини, а також у методологічній новизні обґрунтування такої концепції: завдяки органічному поєднанню аналізу вибору любові в буденному, граничному та метаграничному вимірах із використанням методологічних парадигм С. К'єркегора, Р. Отто, К. Юнга, К. Ясперса та Н. Хамітова.

Результати дослідження можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях теми, а також у якості методологічних орієнтирів наукових розвідок перспективних проблем, які, безсумнівно, відкриває дана дисертаційна робота; в якості інформаційної бази при розробці і читанні курсів та спецкурсів у ЗВО; у навчально-виховному процесі системи освіти України.

Обґрунтованість і достовірність висновків дисертації доведена логічністю, внутрішньою єдністю та цілісністю роботи, а також її апробацією. Загальні положення дисертаційного дослідження висвітлено у 20 наукових публікаціях: з них 6 – у закордонних наукових виданнях, 2 з яких індексуються у Web of Science Core Collection, 3 – у фахових виданнях, затверджених ДАК України для філософських наук; 5 – у збірниках матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій, 4 – у збірниках матеріалів всеукраїнських науково-практичних конференцій; 2 – у збірниках матеріалів звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова. Опрацьована достатня кількість джерел – 242 найменування.

Аналіз дисертаційної роботи та опублікованих наукових праць дає підставу зробити такий **висновок**: дисертація Романової Олени Петрівни «Вибір любові в бутті сучасної людини» є завершеним, цілісним і самостійним

дослідженням, яке відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, пунктам 6, 7, 8 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44.

Офіційний опонент:

завідувач кафедри суспільних наук
Поліського національного університету,
доктор філософських наук,
професор

Володимир МУЛЯР

*Підпис
уверенні*

проф. Володимир Муляр
секретар кафедри суспільних наук
Олена Килькевич

